

Розділ III
**МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

УДК 94(477)

П. Г. Усенко

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна) institute@history.org.ua

**ВІЙСЬКОВА ПРЕСА В ОДДЗЕРКАЛЕННІ ПУБЛІКАЦІЙ
ЧАСОПІСУ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”**

Дослідження присвячено публікаціям, якими “Киевская старина” репрезентувала сторінки військової преси. Тему висвітлено в аспекті історії журналістики та в контексті шевченкознавства.

Ключові слова: “Морской сборник”, матрос, “Военный сборник”, “Варшавский военный журнал”.

Р. Н. Usenko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kiev, Ukraine) institute@history.org.ua

**MILITARY PRESS IN REFLECTIONS OF THE “KIEVSKAYA
STARINA” MONTHLY**

Abstract

This research covers the publications representing military press in the “Kievskaya starina”. The topic is considered from the history of journalism and in a context of T. Shevchenko studies.

Keywords: “Navy digest” (“Morskoj sbornik”), mariner, “Military digest” (“Vojennyj sbornik”), “Warsaw military journal” (“Varszavskij vojennyj jurnal”).

Навесні 1884 р. журнал “Киевская старина” заходився обнародувати художню прозу Тараса Шевченка, відтак побачила світ “Княгиня” — з гірким конспіраційним псевдонімом К. Дармограй і дружньою присвятою польському співвигнанцеві Великого Кобзаря по Окремому Оренбурзькому корпусу Броніславові Залеському (Залеському, Залецькому), чие прізвище (схоже, через похибку копіїста) російською мовою спіткало переключення: “... Засецкому”¹. Автор під час датування свого тексту 1853 р. вимушено тягнув мученицьку лямку шерегового жовніра лінійного батальйону на центральноазійських теренах Російської імперії та через шалену скруту потай долав системні репресії, спрямовано проти нього влаштовані владною вертикаллю. Слід наголосити, що безупинна нелюдська наруга над ним страхітливо загрожувала як фізичними, так і психічними травмами, оскільки, опинившись безтерміновим засланцем у глушині досить ізольованої дислокації зі злого наказу царя Миколи I, він до 1857 р. карався “степом безкраїм за Уралом” під повсякденним тиском спеціально застосованих знущань з боку тих нищих властей адресно вготованої йому “незамкненої тюрми”, які підло виконували жахливу монаршу конфірмацію, чітко завізовану ганебним утиском “с заперещенієм писать и рисовать”².

Під сенсаційною рубрикою “Неизданные произведения Т. Шевченка”, розпочатою влітку 1886 р. поемою “Слепая”, на шпальтах “Киевской старины” поступово випросталася резонансна археографічна серія — по суті продовжена від середини XIX ст.: “Варнак”, “Наймичка”, “Близнецы” (1886), “Художник”, “Капитанша”, “Прогулка с удовольствием и не без морали” (1887). Зрештою додатком убезпечилася збірка “Поэмы, повести и рассказы Т. Шевченка, писанные на русском языке” (Київ, 1888), куди белетристика природно влилася. Як і “Несчастный” та “Музыкант”, раніше вміщені відповідно місячником “Исторический вестник” 1881 р. й газетою “Труд” 1882 р., перелічені твори приховано виникли на пустельному півострові Мангишлак і не випадково всотували фрази, коренево сполучені з тамтешніми реаліями та почуттями, викликаними виснажливою солдатчиною за Каспієм і тісно пов’язаними з інфраструктурою розташованих довкола армійських підрозділів та мілітарною минувшиною в широкому сенсі: відтак відлунили спомини післявоєнного періоду по перипетіях 1812 р. про драгунів, полкових трубачів (“Княгиня”),

¹ Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 391.

² Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. — К., 1982. — С. 130–279; Жур П. В. Труды і дні Кобзаря. — К., 2003. — С. 166–314; Усенко П. Г. “Державний кулак”. — К., 2004. — С. 3–5, 59.

нелегкі шляхи та бездоріжжя, подолане Шевченком в експедиціях казахськими просторами, — “необитаемые бесплодные и безводные степи киргизские”, земляні укріплення Згадані улани, окопи, шанці (“Наймичка”), “небольшая крепостца, называемая в простонародии Соляною Защитой”, інвалід, “нападение на неприятеля”, свинець, порох (“Варнак”), історичне Бородіно, “барабанный староста” — тобто старший полковий або батальйонний барабанщик, обмундирування (“Капитанша”), маневри під Вознесенськом (“Музыкант”), Хівинський рейд 1839 р. (“Художник”), квартирована в огромі тодішнього прикордоння 23-я піша дивізія, Орськ і каземати у ньому для каторжників, екзерсис-гауз, інженерний двір, Кронштадт (“Несчастный”), ополчення, військовики — “усатое сословие”, кантоністи (“Близнецы”), казарми, табір, ремонтери, кавалерист, гусар, багнет, еполети, аксельбанти (“Прогулка с удовольствием и не без морали”).

Від останньої з отак перелічених повістей, найбільшої з відомих у Шевченковій спадщині, пильну увагу до військової преси “Киевская старина” підхопила символічною естафетою: мандрівна вигадка, нарочито обернута навкруг реалій, означених у січні 1855 р. петербурзьким часописом “Морской сборник”, — щодо людських утрат на доти не завершеної Східній (Кримській) війні, — образно втілила думки, породжені детальним звітом про назирання покалічених в огненних сутичках севастопольських оборонців, причім у процесі спілкування з ними домінантою їхньої поведінки за тяжкої години потерпань органічно виявилася приголомшлива мужня душевність. У її апогеї унікальним нюансом єдиний із опікуваних учасників жорстоких баталій на наполегливу вимогу озвучити нагальну потребу, спроможну втішити по лютих знегодах лихоліття, тільки побажав викупу сестри з кріпацтва.

Годиться принагідно скласти честь ініційованому віце-адміралом Федором Літке столичному журналу. Стартові для нього на 15 (27) березня 1848 р. чотири сотні примірників, не втамувавши збурення читацького попиту, спричинили ледь не ажіотаж: наклад швидко потроївся, а протягом 1852–1853 рр. стабілізувався на кількості з дев’яти сотень. 1854 р. “Морской сборник” набув статусу обов’язкового для кожного з понад трьох тисяч офіцерів російського флоту, приплюсувавши до числа передплатників і півтисячі приватних осіб (у 1855 р. — 680, а за іншою версією 786). Випускався по 12 разів на рік.

Першим редактором цього органу мариністики був флігель-ад’ютант барон Богдан фон Глазенап (1848–49), за ким цю чільну посаду обіймали Ростислав Скаловський (1849), Сергій Крашенинников (1850–53), Платон Лисянський (1853–55). До прикметної модернізації 1853 р. “Морской

сборник” підштовхнув рішучий подвижник прогресивних зсувів у сфері державного управління великий князь Костянтин Миколайович, як прихильник реформування домігшись екстреної публікації монарших повелінь, наказів, директив, відомчих інструкцій, рапортів, звісток про нагороди, стягнення, а також висвітлення тривалих відряджень і кар’єрного просування. Статті й заохочувалися, й контролювалися коли не самим великим князем, то спеціальною особою на його доручення³.

Знаковими міркуваннями вельми надзвичайну віху періодики негайно підтримав Микола Чернишевський. По закінченні Петербурзького університету він штатно вчителював у середніх навчальних закладах, захистив магістерську дисертацію, а паралельно зажив репутації блискучого літератора, обійнявши інтелектуальне лідерство у такому популярному органі як “Современник”, де відділ “Критика” десятого (жовтневого) числа за 1855 р. охопив схвальними нотатками під невибагливим заголовком “Морской сборник, издаваемый Морским Ученым Комитетом. Год 1855. Книжки 1–9 (январь–сентябрь)”.

Пошанувавши радикальні зміни у програмі професійного видання колег-моряків, дослідник нагадав, що поза редакційними впливами там виокремлювались урядові папери, навіть із виразною зміною нумерації сторінок уже не арабськими, а римськими цифрами. Застерігши, що свіжі ідеї Костянтина Миколайовича конструктивно втіяні другим відділом (“Официальные статьи и известия”), предметно підсумував: “Это один из тех отделов, которые отличаются особенно превосходным характером и наиболее содействовали возбуждению сочувствия к “Морскому сборнику” во всех его читателях”⁴.

Наочним взірцем “гласності” повторно фокусувалися результати вражаючого опитування 653 підліковуваних воїнів, запозичені з “Морского сборника” за січень 1855 р. Ось яку статистичну картину констатував “Общий обзор, полученных Морским министерством по 1-е января 1855 года сведений о морских чинах, убитых и раненых в Севастополе”, а затим дослівно продублював М. Чернишевський:

“На вопросы, в чем состоят их нужды, чего желают для себя или для родных, они почти все единогласно отвечают: “Батюшка царь не оставит нас, а мы желаем, если Господь поможет выздороветь, то поскорее

³ Периодические издания Морского министерства // *Голос*. — 1873. — 21.02; *Огородников С. Ф.* 50-летие журнала “Морской сборник” // *Морской сборник*. — 1898. — № 1. — С. 119–151; *Егорьев В. Е.* 75-летие “Морского сборника” // *Морской сборник*. — 1923. — № 3/4. — С. 20–22.

⁴ *Чернышевский Н. Г.* Полное собрание сочинений. — Т. 2. — М., 1949. — С. 581.

явиться к товарищам на бастионы, отплатить врагам”. При настоятельном же требовании от них указания на способы пособия, выразили желание:

Отправиться на родину	31
Получить денежное пособие для семейств.....	3
Освободить детей из кантонистов	8
Выкупить сестру из крепостного состояния.....	1
Не в силах были говорить.....	5

Изъявили вообще упование на милосердие начальства 228; остальные 377 человек просили одной милости — дозволить им вернуться на бастионы и в команды”⁵.

Реєстрацію зворушливої турботи про щемно згадану в опитуванні сестру Шевченко прищепив наріжним елементом до сюжетної лінії, засадничо проєктованої під гаслом “Матрос” (пізніша назва — “Прогулка с удовольствием и не без морали”). Композиційну канву розгорнув за примхливо нафантазованим знайомством оповідача-подорожнього з часописним виданням, дивом придбаним у Білій Церкві. На ролі прототипів двох ключових персонажів — красуні Олени та Осипа Обеременків — придалися справжні родичі: вказана вище підданка з її зичливим братом (за тепло змальованою цікавинкою, герой навчався грамоті по буквах обгортки “Морского сборника”).

Позитивний імпульс викресали обставини, котрі зацентрував М. Чернишевський, майстерно завершивши цитований уривок піднесеним реченням: “Сколько мыслей родят эти строки, запечатленные такою поразительною правдою!”⁶. Мрія врятувати сестру з біди, використана лейтмотивом колізії про зустрінутого в мандрівці доблесного экс-матроса, по суті збігалась із сокровенним жаданням самого Т. Шевченка визволити власну рідню, теж уярмлену пекельною недолею. Могутню потенцію близького зламу рутинних лабет рабства мільйонів селян асоціативно каталізували і “Морской сборник”, і “Современник”⁷, адже запальний мистецький заряд могла інтенсивно згустити й тотожність їхніх поривань, сукупно примножена діткливими суспільними настроями.

Доскіпливий філолог Леонід Хінкулов наполегливо стверджував, “що Шевченко, коли писав свою “Прогулку...”, зовсім і не бачив журналу “Морской сборник”, а взяв усі відомості про нього з статті Чернишев-

⁵ Морской сборник. — 1855. — № 1. — С. 108–109.

⁶ Чернышевский Н. Г. Указ. соч. — С. 582.

⁷ Шаблювский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. — К., 1975. — С. 23.

ського, яку прочитав у журналі “Современник””. Аргументовано доводив відсутність у повісті деталей, оминутих Миколою Чернишевським⁸.

Поки не знайдено абсолютно переконливих свідчень, що сакраментальний епізод Тарас Шевченко викроїв безпосередньо з “Морского сборника”, однак у цьому дусі безапеляційно (проте поза доказовою базою) говорять примітки до найостаннішого академічного зібрання Шевченкових творів у 12-ти томах⁹. Попри очевидну привабливість така презумпція — не бездоганна, бо залишається не менш прийнятним альтернативний варіант гіпотези, що вірогідним підґрунтям є міцна опора на вторинний чи ба подвійний комунікаційний канал.

“Морской сборник” незабаром після знаменного солідаризування, чудово продемонстрованого Чернишевським, повідомив про поміщиків, які безкоштовно вивільняли родини постраждалих бойовників¹⁰. Шевченко прецінь зумовив благополуччя сестри “безрукого кавалера” по рідкісному шлюбі з паном — відставним гвардійським ротмістром, котрий з її пихатого та нахабного володаря-гнобителя, егоїста й гульвіси, зробився порядним чоловіком¹¹.

1888 р. “Киевская старина” посилалась як на “Морской сборник”, так і на “Военный сборник” (теж санкціонований “згори” солідний петербурзький феномен, прикметний добротним фаховим змістом). Раз-по-раз ішлося про розлогий комплекс розшуків, коли в опорі на них, фронтально відрекомендувавши здобутки журналів і газет, ретельно висвітлювались успіхи бібліографії. Virізнялися, наприклад, адекватно пом’янутий довідник сконцентрованих накопичень барвистої палітри багатьох галузей — “Сборник сведений по России за 1884–1885 г.” (Санкт-Петербург, 1887) і вагомі надбання українського метеоролога Олександра Клоссовського — уродженця Житомира, випускника Університету святого Володимира, викладача київської військової гімназії з 1869 р., приват-доцента Київського університету 1876–79 рр., члена Київського товариства природознавців, професора Новоросійського університету, удостоєного великої золотої медалі Імператорської Академії наук, фундатора синоптичної мережі регулярних спостережень за атмосферними явищами у Причорномор’ї¹².

⁸ Хінкулов Л. Ф. Тарас Шевченко і його сучасники. — К., 1962. — С. 288.

⁹ Скарева К. М. Коментарі // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. — Т. 4. — К., 2003. — С. 561–562.

¹⁰ Сведение о безвозмездном увольнении помещиками семейств раненых нижних чинов Черноморского флота // Морской сборник. — 1855. — № 12. — С. 198–201.

¹¹ Шевченко Т. Г. Вказ. праця. — С. 208–326.

¹² Обзорение журналов и газет за 1888 г. // Киевская старина. — 1888. — № 9. — С. 20.

Фігурували щойно згадана в Одесі брошура “Осадки юго-запада России, их распределение и предсказание”¹³ та етапний нарис історика Миколи Краснова з порівняльними таблицями скрупульозних даних про козацтво, виладнаний для “Военного сборника” наприкінці 1888 р. з нагоди включення Таганрозького градоначальства та Ростовського повіту Катеринославської губернії до Донської області¹⁴.

1905 р. оперативним відгуком при криптонімі “Вл. П-ко” (прозоре скорочення російської фіксації імені та прізвища молодого аналітика Володимира Пархоменка¹⁵) “Киевская старина” комулятивно відреагувала на претензійні судження генерал-майора Генерального штабу Платона Гейсмана (професора Миколаївської академії Генерального штабу, дворянина Подільської губернії, нащадка Івана Гейсмана — командира частини, відрядженої царицею Катериною II проти Барської конфедерації на допомогу охоронному регіментові майбутнього великого коронного гетьмана Францишка-Ксаверія Браницького), котрі 1904 р. у часописі “Варшавский военный журнал” концептуально вводили до наукового обігу раритети з московських фондосховищ Головного штабу.

Зібрані до колекційних тек справи, із розмахом на загал пишно титуловані “Русские войска и польские конфедерации в 1767–1768 гг.: Из истории борьбы за объединение России при императрице Екатерине Великой”, 24-літній опонент-українець атестував не дуже прихильно (“...не дают данных для новых исторических заключений”) і вступ “Объяснительная записка” з інтерпретацією документів, дотичних міждержавних відносин окресленої доби, гостро критикував, розвінчавши

¹³ Про неї та її автора: *Хргиан А. Х.* Выдающийся русский геофизик А. В. Клоссовский // Труды Института истории естествознания и техники. — Т. 1. — М., 1954. — С. 193–218.

¹⁴ Обозрение журналов и газет за 1888 г. // Киевская старина. — 1888. — № 12. — С. 39; Обозрение журналов и газет за 1888–89 гг. // Киевская старина. — 1889. — № 3. — С. 771. Див.: *Краснов Н. И.* Донское войско, как главный член казачьей семьи // Военный сборник. — 1888. — № 9. — С. 192–201; № 10. — С. 400–421; № 11. — С. 177–191; № 12. — С. 461–474.

¹⁵ Доводиться стикатись із браком студій саме щодо цього відтинку його життя й діяльності, хоча на загал персоналій В. Пархоменка чимало: Пархоменко Володимир Олександрович // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., 1971. — С. 333; *Швидько Г. К.* Дослідник ранньої історії Півдня України // Під знаком Клію. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 96–101; *Звагельський В. Б.* Пархоменко Володимир Олександрович // Енциклопедія Сумщини (матеріали). — Вип. 3. — Суми, 1999. — С. 58–59; *Портнов А. В.* Володимир Пархоменко: Дослідник ранньої історії Русі. — Львів, 2003; *Палиєнко М. Г.* “Киевская старина” у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 2005. — С. 304–305; *Ричка В. М.* Пархоменко Володимир Олександрович // Енциклопедія історії України. — Т. 8. — К., 2011. — С. 79 та ін.

суб'єктивну схему запропонованих потрактувань стратегічних акцій, скерованих на ліквідацію гайдамацького руху наче на застарілу особисту забаганку провідника дипломатії петербурзького кабінету графа Микити (Нікити) Паніна. Раптове придушення тодішнього українського повстання черговим зарубіжним наїздом російського загону Пархоменко резонно витлумачив логічним плодом традиційно запроваджуваного зовнішньополітичним відомством курсу хижого зазіхання престольного Санкт-Петербурга на всю Річ Посполиту, аби, лукаво закріпивши максимальний протекторат над нею, практично підкорити повністю, за здавна виплеканим прагненням інкорпорації. “Действия России по отношению к восстанию украинцев 1768 г. были ошибкой не с государственной точки зрения; эти действия игнорировали точки зрения — религиозную, национальную, социальную, но не государственную”¹⁶, — рельєфний висновок В. Пархоменка.

Його гучна репліка синхронно сусідила в “Киевской старине” зі злагодженою ним ексклюзивною заміткою “Был ли игумен Мелхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 г.?” — принципним закидом Михайлові Грушевському за категоричні міркування у поверхово зачепленому маститим ученим питанні про інспіраційні витoki вікопомних подій висвітлюваного “кровавого діла”. А кореспонденцію Вл. П. “Гервасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.)” наприкінці 1904 р. “Киевская старина” попутно доповнила ескізом того таки дебютанта “О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 годах”, у січні 1905 р. — ще його ж уточненням “Письмо в редакцию”¹⁷ (наступних матеріалів зі стереотипними підписами-аналогами “Вл. П-ко.” чи “Вл. П.” — понад два десятки: “Несколько слов о малороссийских архивах”, “К истории Колиивщины”, “Князь Н. В. Репнин и Георгий Конисский”, “Грамота Максима Железняка”, “К вопросу о суде над Мелхиседеком Значко-Яворским” тощо). Завдяки масштабному осмисленню джерел — від локальних церковних до міністерського рівня — непересічну цінність мала чітка аргументація формулювань корективу подробиць, уміло розвинута компетентним збудником дискусій.

¹⁶ Вл. П-ко [Пархоменко В.] Варшавский военный журнал 1904 г.: П. А. Гейсман. Русские войска и конфедерации в Польше в 1767 и 1768 гт. // Киевская старина. — 1905. — № 1. — С. 42–44.

¹⁷ Атрибутовано за стислою фразою Володимира Пархоменка у листі до Миколи Петрова від 5(18) червня 1908 р.: “Большинство статей, особенно прежних, подписаны — «Вл. П.» и «Вл. П-ко»” (Институт рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, ф. III, од. зб. 13497, арк. 1–2 зв.).

Отже можна стверджувати, що “Киевская старина”, епохально наслідуючи Тараса Шевченка, звертала увагу на військову пресу, де закономірно траплялися факти, важливі для україністики. Орієнтирами відстежувались “Морской сборник” і “Военный сборник”, різко контроверсійною на початку ХХ ст. зринула прониклива епістолярія здібного полеміста Володимира Пархоменка з позиції, динамічно повитої на противагу тенденційним сентенціям, які випродукував тоді офіційний “Варшавский военный журнал”.

О тій порі й собі енергійно спробував перо в орбіті “Киевской старины” талановитий студент Петербурзького гірничого інституту Микола Стасюк — прийдешній член Української Центральної Ради та генеральний секретар продовольчих справ улітку 1917 р., депутат Всеросійських установчих зборів, а за Директорії УНР — начальник постачання армії. Він поділився думками про оригінальний місячник столичного Михайловського артилерійського училища “Михайловец”, виділивши існування у ньому “целого украинского отдела”, в основному привітаного як “яркий симптом пробуждения и усиления украинского национального самосознания решительно во всех слоях общества”¹⁸. Неординарний часопис, тиражований по 700 екземплярів, заслуговує на подальші студії, тим паче інтерес до нього не згасає¹⁹.

Накопичене розмаїття гуманітарного арсеналу друкованих засобів російських збройних сил ХІХ — початку ХХ ст., певним трибом розкриті, відтак чекає на поглиблене черпання (зрозуміло, й у критичному сенсі). Варто сподіватися, що розвідкам у цьому інформаційному масиві неодмінно пощастить з огляду на цивілізаційну перспективу панорамного осягнення давнини, зокрема, в українському аспекті.

REFERENCES

1. Chernyshevskii, N. G. (1949). *Polnoje sobranije sochinenij* (Vol. 2). Moscow: Gosudarstvennoje izdatiel'stvo hudozhestvennoj literatury. [in Russian].
2. Hinkulov, L. F. (1962). *Taras Shevchenko i jogo suchasnyky*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo hudozhn'oji literatury. [in Ukrainian].
3. Paliienko, M. H. (2005). “*Kijevskaia starina*” u hromads'komu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX — pochatok XX st.). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

¹⁸ Стасюк М. М. “Михайловец”, ежемесечный журнал, издаваемый Михайловским артил[л]ерийским училищем, № 2, 3, 4, 5, 6 за 1905 г. // Киевская старина. — 1905. — № 10. — С. 58–59.

¹⁹ Палиєнко М. Г. Вказ. праця. — С. 329.

4. Siekareva, K. M. (2003). Komentari. In T. H. Shevchenko (Author), *Povne zibrannia tvoriv* (Vol. 4, pp. 561–562). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. *Taras Shevchenko: Dokumenty ta materialy do biografiji* (1982). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Usenko, P. H. (2004). *"Derzhavnyj kulak"*. Kyiv: Nora-Druk. [in Ukrainian].
7. Zhur, P. V. (2003). *Trudy i dni Kobzaria*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].